

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

ПРИСТАЙКО ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК: 351.746.1 (477) «1934/1954»

**НКВС-МВС УРСР (1934-1954 РР.): СТРУКТУРНА ПОБУДОВА
ТА ФУНКЦІЇ (ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук**

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Національній академії внутрішніх справ,
Міністерство внутрішніх справ України

Науковий керівник –

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
заслужений юрист України
ЯРМИШ ОЛЕКСАНДР НАЗАРОВИЧ,
Державний науково-дослідний інститут
Міністерства внутрішніх справ України,
провідний науковий співробітник

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, доцент
ОКІПНЮК ВОЛОДИМИР ТАРАСОВИЧ,
Національна академія Служби безпеки України,
завідувач кафедри теорії та історії держави
і права

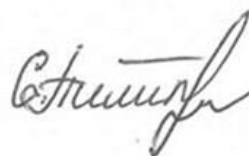
кандидат юридичних наук, доцент
КАЛЮК ОЛЕКСІЙ МИКОЛАЙОВИЧ,
Національний авіаційний університет,
професор кафедри економічної теорії

Захист відбудеться «22» квітня 2021 року о 15.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.007.04 у Національній академії внутрішніх справ за адресою: 03035, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної академії внутрішніх справ за адресою: 03035, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

Автореферат розісланий 19 березня 2021 року

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

С.А. Пилипенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В умовах національного відродження України, розбудови її державності, утвердження міжнародного авторитету все більш очевидним стає те, що подальший успішний поступ нашої країни великою мірою залежить від спроможності протистояти негативним чинникам зовнішнього та внутрішнього характеру. Сьогоднішні виклики та загрози, що зумовлені впливом комплексу соціально-демографічних, економічних, політичних, правових, психологічних і технологічних факторів, вимагають не тільки системного реагування, а й адекватної трансформації сектору національної безпеки, зокрема органів системи Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС).

Роль МВС, в тому структурному вигляді, який на сьогодні склався, полягає у створенні умов для розвитку безпечного середовища життєдіяльності як основи безпеки на території України, а також сучасної системи внутрішньої безпеки як фактора стримування збройної агресії Російської Федерації, протидії «гібридній» війні з боку сусідньої держави. І в цьому ракурсі важливого значення набуває всебічне дослідження маловідомих сторінок історії створення та діяльності правоохоронних органів, зокрема пов'язаних з утвердженням на теренах нашої країни тоталітарного режиму радянської влади, що також ставить перед вітчизняним суспільством цілу низку актуальних завдань, які потребують належного наукового аналізу.

Серед історико-правових проблем, які вимагають переосмислення з сучасних методологічних позицій з залученням нових історичних джерел, є питання структурної організації та функцій головного карально-репресивного органу того часу – НКВС УРСР та його наступника МВС УРСР. Саме для чіткого розуміння самого процесу реформування і вдосконалення структурної організації залежно від того кола функцій, які на сьогодні покладені на всю систему МВС України, варто переосмислити ті негативні сторінки історії, коли орган, покликаний, насамперед, забезпечувати безпеку та адекватно реагувати на виклики та загрози національній і державній безпеці, був спотворений задля виконання антинародної політики правлячого режиму.

Необхідність, в контексті означеної теми, осмислення власного минулого визнана і закріплена в нашій країні на державному рівні. Протягом останніх трьох десятиліть Верховною Радою України, Президентом України та Кабінетом Міністрів України прийнята низка нормативно-правових актів, спрямованих на увічнення та вшанування пам'яті про постраждалих від всіх форм державного терору, виконавцями якого були, насамперед, НКВС – МВС радянської доби.

Крім того, останнім часом спостерігається негативна тенденція стосовно подій радянського періоду. Матеріали соціологічних досліджень, проведені в пострадянських країнах, в тому числі й в Україні, виявили позитивне ставлення частини респондентів до Й. Сталіна, до ідеї диктатури, «зразкового порядку», ідеалізації радянських органів державної безпеки тощо. Водночас в соціальних мережах здійснюлася «хвиля» ностальгії за СРСР, почалося вихваляння радянського минулого. На жаль, ця хвиля не оминула й багатьох наших співвітчизників, в тому числі й молоде покоління. Отже, за цих умов розкриття історичної правди про

радянський тоталітарний режим і роль органів НКВС–МВС у його формуванні та підтриманні має велике виховне значення.

Теоретико-методологічним підґрунтям дисертації є значний науковий доробок вітчизняних і зарубіжних учених-юристів різних історичних періодів. У працях дослідників радянського періоду: І. Біласа, С. Біленка, М. Єропкина, С. Крилова, О. Косицина, Г. Куманева, П. Михайленка, О. Малигіна, Р. Мулукаєва, А. Тимченка, А. Чайковського та інших розкриваються певні аспекти діяльності окремих підрозділів системи НКВС–МВС. В роботах сучасних українських вчених, істориків та юристів розкриті історико-правові аспекти репресивної політики, роль каральних органів у проведенні масових репресивних заходів та загалом їх місце у механізмі політичних репресій: А. Бенько, І. Білас, С. Білоконь, В. Даниленко, В. Золотарьов, Т. Касьянов, С. Кульчицький, О. Мироненко, Р. Подкур, В. Пристайко, І. Усенко, Ю. Шаповал, В. Щербатюк та інші. Питання структурного розвитку та виконуваних функцій окремих підрозділів системи НКВС–МВС розглянуті в роботах: І. Андрухів, О. Андрухів, Б. Бернадського, С. Білоконя, Л. Бородича, М. Войцеховського, О. Головка, В. Греченка, С. Губаря, В. Довбні, І. Іванькова, І. Ілюшина, О. Калюка, Т. Касьянова, Я. Кондратьєва, М. Лагоши, В. Окіпнюка, О. Олійника, О. Потильчака, Г. Савчина, Ю. Сайфуліної, М. Сергійчука, А. Француза, А. Чайковського, В. Ченцова, В. Чиснікова, Ю. Шаповала, А. Шевченка, І. Шинкаренка, Ю. Шемшученка, О. Ярмиша та інших. Етапи еволюції загальносоюзного НКВС–МВС, детальні хронологічні роз'яснення структурно-організаційних змін надані в роботах російських науковців: В. Коровіна, А. Колпакіді, О. Кокуріна, Н. Крапівіної, С. Кудрявцева, О. Малигіна, Р. Мулукаєва, В. Некрасова, М. Петрова, Л. Рассказова, Р. Скоркіна, О. Теплякова, О. Хлевнюка та інших. Альтернативні погляди на події в СРСР та участь «політичної поліції» у проведенні карально-репресивної політики уряду були предметом досліджень зарубіжних науковців: Д. Баррона, З. Бжезинського, Дж. Бурдса, Р. Конквеста, М. Малія, Р. Пайпса та інших.

Сучасна наукова література має значний обсяг напрацювань з різних аспектів діяльності апаратів НКВС – МВС. При цьому значна кількість робіт, де досліджені організаційно-структурні трансформації, функції та завдання НКВС, проведені лише щодо окремих його структурних підрозділів, окреслені різними часовими і географічними межами. Недостатньо вивченими на сьогоднішній день залишаються питання структурування та діяльності системи МВС на повоєнному етапі розвитку (1949–1954 рр.). В нечисельних напрацюваннях з даної тематики розглядаються лише деякі питання структурного розвитку окремих підрозділів у структурі МВС.

Викладене зумовлює в цілому актуальність теми дослідження, її наукову новизну, та зміст дисертаційного дослідження, а також вибір наукового, нормативно-правового та емпіричного матеріалу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки на період до 2020 року, визначених Законом України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 9 вересня 2010 р. № 2519-VI; Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015 – 2019 рр., затверджених наказом МВС України від 16 березня 2015 р.

№ 275; Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016 – 2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р. Тему дисертаційного дослідження затверджено рішенням вченої ради КНУВС 27 травня 2008 р. (протокол № 7), уточнено рішенням вченої ради Національної академії внутрішніх справ 29 вересня 2020 р. (протокол № 20).

Мета і задачі дослідження. *Мета* роботи полягає в тому, щоб на основі широкого кола джерел, в тому числі архівно-документальних матеріалів, реконструювати, з позицій історико-правової науки, спрямованість та динаміку структурних перетворень, відповідно до змін у функціональному навантаженні, НКВС – МВС УРСР в 1934 – 1954 рр., визначити їх роль і місце в системі тоталітарного владарювання.

Досягнення цієї мети потребує розв’язування таких дослідницьких *задач*:

- з’ясувати стан наукового розроблення проблеми, сформулювати і проаналізувати джерельну базу дослідження;
- визначити поняття структури організації як форми вираження суті її функцій та структуру – як фактор впливу на ефективність діяльності підрозділів НКВС-МВС УРСР у зазначений період;
- виділити особливості відтворення НКВС УРСР, розгалуження його структурних підрозділів у період зміцнення тоталітарного режиму на території України у довоєнні часи, а також в зв’язку з утворенням нових адміністративно-територіальних одиниць;
- виокремити особливості структурних перебудов командно-карального апарату під час Другої Світової війни;
- висвітлити основні етапи розвитку організаційної структури НКВС – МВС у повоєнні роки, утворення МВС УРСР;
- встановити причини та передумови кардинального звуження компетенції МВС протягом 1948 – 1950 рр.;
- виокремити особливості організаційно-структурної побудови та функціонального призначення органів міліції у складі МДБ; оцінити вплив органів держбезпеки на міліцію;
- розкрити етапи структурування та функціонування МВС у постсталінський період на початку «десталінізації»;
- дати історико-правову оцінку організаційно-структурних перетворень НКВС (МВС) в Україні протягом 1934 – 1954 рр.;
- вивести з історії структурно-функціональних трансформацій НКВС – МВС уроки, які рекомендувати органам влади врахувати в умовах сьогодення; розробити відповідні рекомендації та пропозиції щодо організаційно-структурного забезпечення підрозділів МВС України в сучасних умовах реформування системи МВС.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини, пов’язані із становленням і розвитком системи НКВС–МВС УРСР протягом остаточного утвердження й подальшого зміцнення тоталітарного режиму на території України у середині та другій половині 1930-х років XX століття, в умовах воєнного часу та в післявоєнний період (1934 – 1954 рр.).

Предметом дослідження є структурна побудова і функції НКВС–МВС УРСР та їх організаційно-правове забезпечення. В роботі також досліджено структуру і функції міліції з травня 1949 р. по березень 1953 р., коли «традиційний» елемент структури МВС – міліція – перебував у складі Міністерства державної безпеки.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з 1934 р. по 1954 р., роки зміцнення та панування на території України тоталітарного режиму. Також розглянуто перший етап постсталінського періоду, початок «десталінізації» і вплив цього процесу на карально-репресивний механізм країни в цілому. Нижня межа дослідження пов'язана із створенням влітку 1934 р. союзно-республіканського НКВД як гігантського «надвідомства» з величезною кількістю структурних підрозділів та вельми широким колом функцій. Верхня межа хронологічних рамок (березень 1954 р.) – час, коли зазначене «надвідомство», в якому об'єднувалися органи держбезпеки та правоохоронні органи (передусім міліція), було остаточно ліквідовано.

Методи дослідження. *Методологічна база даного дослідження сформована на основі поєднання загальнонаукових методів пізнання – діалектичного, системного, соціологічного – і прагнення досягти максимальної відповідності принципам об'єктивності та історизму. В роботі використано формально-догматичні, історико-генетичні, порівняльно-правові наукові методи.*

Серед філософських концептуальних підходів перевага автором надавалася діалектичному методу наукового пізнання соціальних явищ, який є універсальним для проведення усіх наукових досліджень. Використання цього методу дало можливість розглянути організацію НКВС–МВС на території України не ізольовано, а в її розвитку протягом 20-ти років, взаємозв'язку та взаємодії з іншими державними інститутами та суспільними явищами, які на той час мали місце як в СРСР в цілому, так і в УРСР (розділи 2–4).

Специфіка об'єкта, предмету і завдань дослідження обумовили особливу роль в роботі структурно-функціонального методу: завдяки його застосуванню, зокрема, послідовно і предметно показано, як покладання з боку вищої влади на НКВС–МВС нових завдань і функцій тягло за собою відповідні зміни в організаційній структурі (підрозділи 2.2, 2.3, 3.2, 3.3, 4.1, 4.2, 4.4). Для встановлення причинно-наслідкових зв'язків між процесами і явищами автор спирався на логічний і синхронний методи (підрозділи 3.2, 3.3, 4.2, 4.3, 4.4). Метод герменевтики допоміг виявити сенс правових норм, які регулювали організацію та діяльність органів НКВС–МВС, а також сприяло пізнанню текстів архівних документів і матеріалів, монографічних видань та інших наукових праць, аналізу й оцінці їх змісту (підрозділи 2.2, 3.3, 4.3, 4.4). Компаративний метод застосовувався в наступних його різновидах: історико-порівняльний – при виявленні загальних закономірностей і особливостей розвитку карально-репресивних органів у різні періоди (розділи 2, 3, 4); порівняльно-правовий разом із формально-юридичним – для аналізу норм права, які регламентували організацію та діяльність НКВС–МВС (підрозділи 3.3, 4.3). Статистичний метод був у нагоді при аналізі результатів діяльності органів, підрозділів та військових формувань НКВС–МВС (підрозділи 3.1, 3.3). При аналізі стану розробки проблеми використовувався історіографічний метод (розділ 1). Науковий пошук здійснювався із залученням методу історичної реконструкції, що дало можливість

уникнути однобічного викривленого тлумачення подій минулого, спираючись на всю існуючу повноту фактичного матеріалу для відновлення істинного перебігу подій (розділи 2 – 4).

Емпірична база дослідження складається з архівних документів і матеріалів, законодавчих та підзаконних актів СРСР і УРСР, нормативно-правових актів НКВС – НКДБ – МВС – МДБ, публікацій періодики, збірників документів щодо досліджуваного періоду, дисертацій, авторефератів, посібників, словників, довідкової літератури. Основу роботи склали опрацьовані в фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (21 справа), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (18 справ), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (30 справ), Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України документи (40 справ).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним з перших в Україні комплексних досліджень, в якому на основі вивчення опублікованих нормативно-правових та інших документів, архівно-документальних матеріалів, наукових праць та інших джерел висвітлена структурно-функціональна трансформація НКВС–МВС УРСР протягом всього періоду існування його як «надвідомства», головного знаряддя сталінського тоталітарного режиму в Україні.

За результатами проведеної роботи обґрунтовано нові теоретичні положення, сформульовані висновки та пропозиції, які виносяться на захист:

вперше:

- з позицій сучасної історико-правової науки розкрито організаційно-правові та функціональні аспекти процесу створення влітку 1934 р. та наступної трансформації НКВС (МВС) УРСР як складової загальносоюзного механізму державного терору, всеохоплюючого політичного контролю за населенням України та його мобілізації на виконання завдань «будівництва соціалізму», оборони країни та післявоєнного відродження;

- запропоновано детальну періодизацію структурно-функціональних змін в системі НКВС–МВС протягом 1934 – 1954 рр.;

- висвітлено на рівні союзної радянської республіки механізм неухильного розширення компетенції НКВС – МВС, за рахунок появи нових, «невластивих» функцій (обліково-реєстраційного, будівельно-господарського характеру); при цьому систематично розглянуто особливості цього процесу в УРСР, пов'язані, передусім, зі значним розширенням території республіки, виконанням завдань з «радянзації» нових земель, придушення збройного опору населення;

- розкрито організаційно-процедурний механізм «поглинання» Наркоматом – Міністерством внутрішніх справ СРСР та відповідно НКВС – МВС УРСР інших відомств;

- докладно розглянуто організаційно-правовий статус міліції в складі Міністерства державної безпеки УРСР в 1949 – 1953 рр.;

- до наукового обігу залучено нові архівно-документальні матеріали, які раніше не використовувались в історико-правовій науці.

удосконалено:

- характеристику залежності напрямків та динаміки структурно-функціональних змін НКВС–МВС від конкретних історичних реалій (проведення

політичних кампаній та реакції на них з боку населення, реалізації планів «соціалістичного будівництва», виконання завдань оборонно-мобілізаційного характеру тощо);

- оцінку діяльності архівних підрозділів у складі НКВС–МВС УРСР при виконанні ними «чекістських» завдань;

- підходи до оцінки ефективності діяльності НКВС–МВС як «надвідомств» в цілому та їх структурних складових;

- оцінку впливу «чекістських» підрозділів на органи міліції при перебуванні в межах одного відомства;

дістало подальший розвиток:

- висвітлення юридичного статусу спеціальних підрозділів НКВС–МВС УРСР по боротьбі з бандитизмом;

- аналіз структурно-функціональних змін органів МВС на початку «десталінізації» і впливу на ці процеси політичної «верхівки», що засвідчило, поряд із загальною тенденцією пом'якшення тоталітарного впливу на суспільство, прагнення партійної еліти до встановлення суцільного контролю над правоохоронною структурою;

- аргументація щодо врахування негативного історичного досвіду в сучасних умовах;

- пропозиції щодо удосконалення організації реформування правоохоронних органів та спецслужб незалежної України.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані та викладені в дисертації положення, узагальнення, висновки та пропозиції мають як загальнотеоретичне, так і прикладне значення для розвитку історико-правової науки України загалом та історії правоохоронних органів і спецслужб, зокрема. Результати проведеного дослідження впроваджено та можуть бути використані у:

- *науково-дослідній діяльності* – як основа для подальшого розроблення історико-правових проблем генезису та трансформації радянських спецслужб і правоохоронних органів в Україні, а також під час проведення науково-дослідних робіт з історії органів внутрішніх справ у Державному науково-дослідному інституті МВС України (акт ДНДІ МВС України від 04.02.2021 р.);

- *освітньому процесі* – при викладанні навчальних дисциплін та спецкурсів: «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія органів внутрішніх справ», «Управління в органах Національної поліції», «Оперативно-розшукова діяльність» (акти Національної академії внутрішніх справ від 04.03.2021, Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка від 08.02.2021 р.);

- *у сфері правотворчості* – при підготовці концептуальних документів та проєктів нормативно-правових актів щодо реформування правоохоронної системи України, зокрема органів системи МВС;

- *практичній діяльності* – в процесі підготовки та реалізації комплексних заходів, спрямованих на удосконалення правового регулювання функціонування органів Національної поліції (акт ГУНП в Київській області від 05.02.2021 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана автором самостійно. Усі сформульовані положення та висновки є результатом особистих досліджень автора.

Окремі положення дисертації викладено в одноосібному підрозділі у колективному підручнику «Історичні віхи нормативно-правового регулювання оперативно-розшукової діяльності правоохоронних органів України (постреволюційний та передвоєнні періоди: 1917–1938 рр.).» – особистий внесок автора – 6 %, 1 друк. арк., науковій статті «Архівні органи НКВС–МВС УРСР у механізмі репресій (1939–1953рр.).» – особистий внесок автора – 60 %, 0,1 друк. арк., підготовлених у співавторстві. Результати наукового дослідження були оприлюднені на трьох науково-теоретичних, науково-практичних конференціях, зокрема: «Забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів внутрішніх справ України за сучасних умов» (м. Київ 4 грудня 2009 р.); «Міліція України: минуле і сучасність» (м. Івано-Франківськ, 15 жовтня 2010 р.); «Теорія та практика сучасної юриспруденції» (м. Харків, 20 грудня 2020 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, що сформульовані в дисертації, відображено у 12 наукових публікаціях, серед яких сім статей – у виданнях, що включені МОН України до переліку фахових видань з юридичних наук, дві статі – у міжнародних наукових виданнях, у трьох тезах, що опубліковані у збірниках доповідей науково-практичних конференцій, а також у одноосібному підрозділі у колективному підручнику та статті, яка додатково відображає результати дослідження.

Структура дисертації визначається її метою та завданням і складається з анотації державною та англійською мовами, списку публікацій здобувача за темою дисертації, переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, які охоплюють 12 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (244 найменування на 24 сторінках) і 16 додатків. Повний обсяг дисертації становить 271 сторінки, з них основного тексту 217 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дослідження, зазначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження; розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів; подано інформацію щодо апробації результатів роботи, її структури й обсягу.

Розділ 1. Теоретико-методологічні основи дослідження складається з двох підрозділів.

У підрозділі 1.1. *«Стан наукової розробки питань структурного розвитку системи НКВС–МВС»* здійснено огляд наукової літератури з питань досліджуваної проблематики, проведено її аналіз та періодизація на два етапи (радянський та сучасний), охарактеризований кожний з них.

Радянський період наукових наробок з питань розвитку органів системи НКВС–МВС–НКДБ–МДБ окреслений певними ідеологічними межами, приховуванням будь-яких негативних аспектів діяльності цих органів, викладені у дусі «героїзації» діяльності підрозділів структури та обмежувалися для загалу грифом секретності і були доступними лише у закритих навчальних закладах в основному системи КДБ. Роботи сучасних українських і зарубіжних дослідників

направлені на висвітлення історико-правових аспектів тоталітарного панування, репресивної політики, державного терору, а також ролі каральних органів у проведенні масових репресивних заходів радянського уряду та загалом їх місця у механізмі політичних репресій. Здебільшого в роботах розкриваються етапи становлення та розвитку окремих структурних підрозділів НКВС – НКДБ – МВС – МДБ УРСР в різних хронологічних та географічних межах.

У підрозділі 1.2. *«Поняттєво-термінологічний апарат, методологія та джерельна база дослідження»* окреслені основні поняття, на яких базується дослідження, розкрито основні методологічні засади та охарактеризована джерельна основа роботи.

В роботі розкриті поняття «структура», «тоталітарний режим», «державний терор», окреслені основний їх зміст і бачення сучасних науковців на зазначені визначення. Відмічено, що до найголовніших ознак терору належить те, що це не просто окремі розрізнені і не взаємозв'язані заходи, а певна система таких заходів, які свідомо і цілеспрямовано здійснюються, підтримуються та забезпечуються державою.

Обґрунтовано вибір методологічної бази дослідження, розкрито значення і можливості кожного з методів. Охарактеризована джерельна база дослідження, яка оснований на документальних джерелах та архівних документах, що зберігаються у фондах ЦДАГО України, ЦДАВО України, ГДА МВС України, ГДА СБ України. Частина документів вводиться до наукового обігу вперше.

Розділ 2. Структура й організаційно-правові засади функціонування НКВС УРСР у довоєнний період (1934–1939 рр.) охоплює три підрозділи.

У підрозділі 2.1. *«Правові засади створення загальносоюзного НКВС та НКВС УСРР. Формування основних структурних підрозділів (липень 1934–1935 рр.)»* розкрито процес організації загальносоюзного НКВС та НКВС УСРР, передумови створення, структурне оформлення та перші реорганізаційні процеси у системі органів державної безпеки.

Відмічено, що оформлення основних структурних елементів новоствореного органу було завершено у серпні 1934 р., а загальна його структура представляла собою копію ліквідованого ОДПУ. Окреслені основні завдання та функції підрозділів НКВС, розкрита їх структура. Досліджений процес наповнення структури системи підрозділами, діяльність яких не пов'язувалася із виконанням правоохоронних функцій, а причинами та передумовами цих процесів було прагнення до встановлення всеохоплюючого контролю над усіма сферами життєдіяльності суспільства. Зазначено, що процес «поглинання» інших структур мав свої особливості: по-перше, включенню до складу НКВС таких підрозділів, передували, як правило, політичні рішення; по-друге, такі перетворення майже завжди супроводжувалися критикою їх діяльності і подальшим проведенням репресивних заходів щодо співробітників. Висвітлені етапи формування структури системи виправних закладів та місць ув'язнення у складі НКВС, перші реорганізації у структурі транспортних відділів ГУДБ НКВС СРСР та УДБ НКВС УРСР, створення нових підрозділів у структурі органів міліції.

У підрозділі 2.2. *«Розгалуження структури НКВС УРСР в умовах зміцнення тоталітарного режиму (1936 р.–1937 р.)»* досліджені трансформаційні процеси у

системі НКВС на етапі подальшого зміцнення тоталітарного режиму, посилення репресивного спрямування діяльності.

Зазначено, що одним з важливих етапів становлення карально-орієнтованої системи радянських правоохоронних органів слід вважати період остаточного утвердження тоталітарного режиму на території СРСР та відповідно України. Основні реорганізаційні процеси у зазначений період відбувалися у системі органів державної безпеки, а основною їх метою було посилення централізованого керування апаратом держбезпеки, удосконалення його оперативної діяльності, спрямованої на забезпечення безпеки держави.

Проаналізовані подальші процеси наповнення структури НКВС підрозділами, діяльність яких пов'язувалась із контролем над різними сферами народного господарства або забезпеченням функціонування державних структур, які відали стратегічно важливими напрямками. Перелік завдань НКВС поповнювався все новими і все більш віддаленими від сфери правоохоронюваних інтересів функціями. У цей період до його складу увійшли такі підрозділи як Головне управління шосейних доріг (в УРСР функціонували управління шосейних доріг та обласні відділи шосейних доріг УНКВС); Управління особливого будівництва, Центральне управління мір та ваг (в УРСР – Палата Управління мір та ваги).

У підрозділі 2.3. *«Структурна перебудова НКВС на передвоєнному етапі (1938 р.–1939 р.)»* розглядається структура системи НКВС в умовах посилення репресивних заходів і необхідності підвищення обороноздатності країни в умовах передвоєнного періоду.

Подальші реорганізаційні процеси системи НКВС знову спрямовувались на посилення органів державної безпеки. У 1938 р. ГУДБ НКВС СРСР та УДБ НКВС союзних республік були ліквідовані, а підрозділи, які входили до їх складу, вперше виділялися в окремі самостійні управління та відділи у загальній структурі НКВС, чим був відповідно підвищений їх статус в ієрархії елементів структури комісаріату, а перелік їх завдань охоплював практично всі сфери економічної, оборонної, промислової, сільськогосподарської галузей.

Загострення військово-політичної ситуації у Європі вимагало зміцнення обороноздатності країни і забезпечення недоторканності державних кордонів, в зв'язку з чим була проведена широкомасштабна реорганізація військових підрозділів у структурі НКВС. У складі НКВС УРСР створювалося Управління прикордонних військ, на яке покладалися завдання з оперативного керівництва прикордонними загонами з місцем дислокації на території України. Всі інші види військових формувань з місцями дислокацій в УРСР залишалися у підпорядкуванні загальносоюзного НКВС.

Розділ 3. НКВС УРСР під час Другої Світової війни (вересень 1939 р. – вересень 1945 р.) складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 3.1. *«Особливості розвитку організаційної структури НКВС в період радянізації окремих територій України (вересень 1939 р. – перша половина 1940 р.)»* розглядається процес окупації СРСР територій західної України, частини Бессарабії і Північної Буковини.

Процес радянізації зазначених територій в цілому мало чим відрізнявся один від одного, оскільки проводився переважно адміністративно-командними методами,

а одним з головних інструментів їх запровадження були органи НКВС. Створення системи органів НКВС відбувалося швидкими темпами, кадровий склад підбирався з числа співробітників як УНКВС УРСР, так і з інших районів СРСР. Насадження радянської моделі влади супроводжувався силовими методами придушення будь-яких спроб спротиву, а також викорінення представників «контрреволюційних» організацій на цих територіях. Основними завдання новостворених підрозділів НКВС були боротьба з підпіллям ОУН–УПА, так званим «політичним бандитизмом» та іншими проявами «непокори» налаштованих проти радянської влади верств населення України. Запровадження тотального контролю на означених територіях супроводжувалися введенням обов'язкової паспортизації, заборонаю в'їзду та виїзду на новоприєднані території та іншими порушенням прав і свобод громадян.

Події на території західних областей УРСР стали поштовхом для певних організаційно-структурних змін у системі НКВС. У травні 1940 р. НКВС СРСР виданий наказ «Про заходи по покращенню оперативно-чекістської роботи управлінь НКВС західних областей УРСР і БРСР», відповідно до якого організовувалися відділи для боротьби з бандитизмом. Активізація за кордоном діячів «контрреволюційних формувань» – УНДО, ОУН, стала причиною збільшення та укріплення апаратів іноземних відділів УНКВС західних областей УРСР.

У підрозділі 3.2. *«Структурна перебудова органів НКВС УРСР напередодні німецько-радянської війни, її початку та в умовах окупації України (1941 р. – 1943 р.)»* розглянуті реорганізаційні процеси в умовах підготовки до воєнних дій та протягом перших років німецько-радянської війни.

На початку 1941 р. проведена реорганізація системи НКВС і створення Народного комісаріату державної безпеки. Подальші зміни в структурі НКВС пов'язувалися як із загостренням воєнної обстановки на західних кордонах СРСР, так й зі зміною оперативної обстановки на всій території СРСР, в тому числі й УРСР. Навесні 1941 р. у складі управлінь міліції як самостійні структурні елементи почали функціонувати відділи (відділення) по боротьбі з бандитизмом, а вже у вересні 1941 р. вони були виведені у загальну структуру НКВС як самостійні підрозділи.

В умовах початку німецько-радянської війни на території УРСР, у липні 1941 р., проведене об'єднання двох силових відомств в одне – НКВС. На оформлення його структури справляла вплив низка факторів, пов'язаних із об'єктивними чинниками умов війни, що в свою чергу спричиняло певні структурно-організаційні зміни у загальній структурі НКВС, створення у його складі нових структурних підрозділів, або перепідпорядкування окремих підрозділів органам державної безпеки (наприклад, залізнична та водна міліція).

У підрозділі 3.3. *«НКВС УРСР під час відновлення радянської влади на звільнених територіях та на завершальному етапі війни (1943 р. – вересень 1945 р.)»* розглянуті етапи структурування апаратів НКВС на звільнених територіях протягом другої половини радянсько-німецької війни.

Посилення диверсійної, підривної та шпигунської діяльності іноземних розвідок всередині СРСР стало передумовою надання органам держбезпеки самостійного статусу, в зв'язку з чим у 1943 р. був проведений розподіл НКВС на

два наркомати, і органи державної безпеки відновили свою діяльність у складі створеного НКДБ.

Загострення ситуації на територіях західних областей УРСР після звільнення їх від німецької окупації призвели до зміни статусу та організаційної структури відділу по боротьбі з бандитизмом НКВС УРСР, який у 1944 р. реорганізований в управління, а діючі районні відділення НКВС – у районні відділи, з тимчасовим збільшенням штатів. З метою забезпечення воєнізованої складової у боротьбі з «антирадянськими проявами» виділялися частини військ НКВС, з місцями дислокації у всіх західних областях УРСР.

В умовах налагодження мирного ладу на звільнених територіях важливого значення набували відновлення транспортних магістралей, зруйнованих об'єктів промислової інфраструктури та ін. В цьому напрямку спрямовували свою діяльність підрозділи УШОСДОР. Все більше до процесу відбудови автошляхів стали залучатися бранці таборів системи ГУЛАГ та Управління у справах військовополонених та інтернованих. Масштабність проведених робіт та необхідність залучення до їх проведення значної кількості ув'язнених призвели до створення на території УРСР мережі табірних установ, що перебували у віданні Головного управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР.

Розділ 4. Організаційна структура НКВС – МВС у повоєнні роки (вересень 1945 р. – березень 1954 р.) охоплює чотири підрозділи.

У підрозділі 4.1. *«Реорганізаційні процеси в структурі НКВС – МВС УРСР у перші післявоєнні роки (вересень 1945 р. – 1948 р.)»* розглядаються структурно-організаційні зміни в системі НКВС–МВС на етапі повоєнного відновлення.

Перелік завдань, які покладалися на НКВС у повоєнні роки, відповідав тим загрозам та викликам, які поставали перед країною в умовах відновлення суспільного ладу та нормального функціонування всіх ланок державного апарату і супроводжувалося скороченням організаційної структури і відповідно штатної чисельності системи НКВС за рахунок насамперед воєнізованих підрозділів, діяльність яких в умовах мирного часу не була затребувана.

У 1946 р. відбулося перейменування всієї системи державних органів і відповідно НКВС стало йменуватися – Міністерством внутрішніх справ, а НКДБ – Міністерством державної безпеки.

Напружена ситуація на теренах західних областей України, активізація національно-визвольного руху стали підставами для передачі частини повноважень по боротьбі з так званим «політичним бандитизмом» на території УРСР та частини структурних підрозділів НКВС – УНКВС УРСР до МДБ. Структурні зміни, які відбувалися у 1946 – 1948 рр. чітко окреслювали прагнення партійного керівництва до підвищення ролі органів державної безпеки в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Розширення їх повноважень оформлювалось відповідними перебудовами існуючих ланок системи МВС з їх подальшим поглинанням. До відання МДБ протягом перших двох повоєнних років були передані транспортна міліція, частина військових підрозділів МВС (з охорони особливо важливих об'єктів промисловості і залізниць, війська урядового зв'язку).

У підрозділі 4.2. *«Структурне оформлення МВС в умовах кардинального звуження компетенції (1948 р. – 1949 р.)»* розглядається зміна структурної

організації МВС в умовах підвищення ролі органів держбезпеки і передачі частини повноважень до їх відання.

Безперечна керівна роль у процесі поновлення тоталітарного контролю в умовах повоєнного відновлення належала органам державної безпеки. 1948 – 1949 рр. стали свого роду знаковими у формуванні структури органів держбезпеки і покладанні на них невластивих функцій при одночасному звуженні компетенції органів МВС. Протягом декількох років до відання МДБ були передані ті структурні підрозділи, які здатні були самостійно проводити оперативну роботу, здійснювати функції контролю за певними категоріями осіб (спецпереселенцями) тощо. У лютому 1948 р. до складу МДБ передані відділи спецпоселень МВС–УМВС, у жовтні 1949 р. – органи міліції, прикордонні війська, 1-й Спеціальний відділ, архіви та особливі тюрми МВС зі штатною, резервною чисельністю та особовим складом. Станом на кінець 1949 р. МВС, не зважаючи на втрату основних оперативних підрозділів, являло собою могутній механізм, переважно через значну кількість у його структурі управлінь та відділів господарчого призначення, які забезпечували неухильне виконання важливих урядових народногосподарських програм, в основному силами ув'язнених, військовополонених тощо.

У підрозділі 4.3. *«Міліція в складі МДБ УРСР: структура та функції (жовтень 1949 – березень 1953 рр.)»* розглянуто організаційно-правові основи функціонування та структурування органів міліції у складі МДБ.

Передані до складу МДБ у 1949 р. органи міліції в цілому не змінили своє основне призначення та функціональне навантаження. Проте період перебування їх у віданні органів державної безпеки має свої певні особливості. З метою посилення роботи органів міліції були проведені реорганізаційні зміни, упорядкована їх структурна організація, що мало сприяти покращенню діяльності підрозділів міліції, особливо її оперативних підрозділів. Вирішувалися питання кадрової складової, підвищення професійного та освітнього рівнів, позбавлення окремих функцій, запровадження інституту бронювання військовозобов'язаних тощо. У складі управлінь міліції функціонували відділ міліцейської служби, відділ кримінального сиску, відділ по боротьбі з розкраданнями соціалістичної власності і спекуляцією, відділ розшуку, слідчий та реєстраційно-обліковий відділи, державна автомобільна інспекція та інші структурні одиниці, які забезпечували виконання поставлених завдань. При зовні позитивних змінах в органах міліції зазначеного періоду, спостерігалися певні негативні тенденції, які пов'язувалися із всеохоплюючим впливом на міліцію органів держбезпеки.

У підрозділі 4.4. *«Спроби реформування системи органів внутрішніх справ протягом першого року після смерті Й. Сталіна: боротьба політичних курсів та закріплення її результатів (березень 1953 р. – березень 1954 р.)»* розкриті трансформаційні процеси системи МВС–МДБ на початку періоду «десталінізації».

Смерть ідейного лідера Й. Сталіна стала поштовхом до цілого ряду політичних подій, які відобразилися на структурі МВС в цілому. У березні 1953 р. проведене об'єднання МВС та МДБ в одне відомство на чолі з Л. Берією. Прагнення до влади останній намагався реалізувати шляхом пом'якшення карально-репресивного спрямування діяльності очолюваного відомства та просуванням ідеї відмови від «сталінської моделі владарювання». Запроваджувалися такі кардинальні

зміни, як передача більшості господарських підрозділів системи у відання профільних міністерств, передача мережі табірних установ системи ГУЛАГ у відання Міністерства юстиції, пом'якшення кримінальної відповідальності і заборона будь-яких грубих порушень законодавства співробітниками МВС тощо. Однак, протиборотство представників влади і прагнення встановлення цілковитого контролю над відомством МВС призвели до засудження Л. Берії і його подальшого арешту та страти.

Новим керівництвом партії, уряду та МВС до початку 1954 р. було поновлено попереднє структурне оформлення відомства. До його складу повернуті як система ГУЛАГу, так і практично всі виробничі підрозділи. Не залишалась поза увагою нового керівництва МВС і ситуація у західних областях УРСР, де продовжувався активний українсько-націоналістичний рух. Постановою Президії ЦК КП України «Про стан ліквідації залишків банд українських буржуазних націоналістів у західних областях УРСР», прийнятій наприкінці 1953 р., запроваджувався ряд дієвих заходів, спрямованих на протидію повстанському руху населення.

Вже у березні 1954 р. відбулося роз'єднання апаратів МВС та органів державної безпеки, шляхом виділення останніх зі складу МВС і створення на їх основі Комітету державної безпеки при Радах Міністрів СРСР та союзних республік. Цей крок мав забезпечити необхідні умови для покращення розвідувальної і контррозвідувальної діяльності органів держбезпеки.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі наведено теоретичні узагальнення і вирішення наукового завдання, які в сукупності дозволили розкрити особливості організаційно-структурних і функціональних змін системи НКВС–МВС в період панування тоталітарного режиму (1934–1954 рр.). За результатами проведеного дослідження сформульовано такі висновки:

1. Історіографія становлення та розвитку НКВС – МВС (1934 – 1954 рр.) поділяється на два етапи: радянський та сучасний. Кожен з них має свої особливості. Радянська історіографія аж до «перебудовчих часів» характеризується перш за все своєю закритістю, оскільки тема діяльності «органів» переважно перебувала «під грифом секретності», їй була притаманні ідеологізація і приховування будь-яких негативних аспектів діяльності органів НКВС – МВС. Сучасна наукова література має значний обсяг напрацювань з різних аспектів діяльності апаратів НКВС – МВС, здебільшого участі його підрозділів у здійсненні тоталітарної влади. Значна кількість робіт, де розглядаються організаційно-структурні трансформації, функції та завдання НКВС, стосуються лише окремих його структурних підрозділів, окреслені різними часовими і географічними межами. Комплексних історико-правових праць із зазначеної тематики обмаль, а стосовно досліджуваного періоду – практично немає.

2. Попередньо висунута гіпотеза про те, що структура організації є формою вираження суті її функцій і фактором впливу на ефективність діяльності, підтвердилася на прикладі організаційно-структурного розвитку і функціонування НКВС – МВС УРСР у досліджуваній період. Нездатність більшовицької партії під

проводом Й. Сталіна організувати будівництво соціалістичного суспільства шляхом розвитку демократії і залучення широких мас до цього процесу на засадах добровільності, а згодом надзвичайні умови воєнного часу і складнощі повоєнного періоду, спонукали партійно-державну верхівку невпинно нарощувати сфери відання «силової» інституції – НКВС – МВС, аж до перетворення його у «надвідомство» з надзвичайно широким колом завдань і функцій охоронно-карального, мобілізаційного, обліково-реєстраційного, господарського характеру.

Джерельну базу дослідження, поряд зі спеціальною літературою, становить широке коло документальних джерел, де охарактеризовані різноманітні аспекти діяльності системи НКВС – НКДБ – МВС – МДБ, а також архівні документи вітчизняних центральних архівосховищах – ЦДАВО, ЦДАГО, ГДА МВС, ГДА СБУ (відомчі нормативні акти (накази, інструкції тощо), матеріали офіційного діловодства).

3. Організація основних структурних елементів апарату НКВС була завершена у серпні 1934 р. В основному, вона на той час відповідала структурі ліквідованого ОДПУ – ДПУ. Розрізнені у його структурі підрозділи державної безпеки були об'єднані в одне управління – ГУДБ, а в союзних республіках – УДБ. Наскільки важливим було місце органів державної безпеки у системі НКВС, простежується вже з перших кроків по його оформленню – від місця у загальній структурі до системи підпорядкування обласних, районних, місцевих органів.

Протягом перших років існування характерним для НКВС є й те, що його структура поступово наповнювалася підрозділами, діяльність яких не пов'язувалася із виконанням правоохоронних функцій. Всеохоплюючий тотальний контроль за усіма економічними, стратегічними, адміністративно-господарськими напрямками діяльності вимагав перепідпорядкування НКВС тих підприємств і установ, які здійснювали таку діяльність. Процеси «поглинання» інших підрозділів мали свої особливості. По-перше, включенню до структури підрозділів, сфера діяльності яких складала відповідний інтерес для правлячого режиму, передували, як правило, політичні рішення. По-друге, такі перетворення майже завжди супроводжувалися критикою діяльності тих чи інших підрозділів, які було вже заплановано передати під «крило» НКВС, і подальшим проведенням репресивних заходів щодо їх співробітників. Поступове наповнення у першому десятиріччі існування загальносоюзної системи НКВС підрозділами, які здійснювали керівництво галузями, що мали народно-господарське та мобілізаційно-оборонне значення, призвело до формування гіперструктури, «надвідомства» з великою кількістю структурних підрозділів і з безпрецедентним обсягом адміністративно-політичних і соціально-економічних функцій.

4. Радянізація західних областей УРСР та територій Бессарабії та Північної Буковини здійснювалася форсованими темпами, мала переважно насильницький характер, супроводжувалася масовими порушеннями громадянських прав, зловживаннями партійно-державних органів. Органи НКВС відіграли у цьому процесі важливу роль. Формування і розгалуження їх структурних підрозділів відбувалися переважно за умов зміни оперативної й політичної обстановки на зазначених територіях, а структура не вирізнялась від загальноприйнятої моделі

обласних, районних НКВС – УНКВС і містила у своєму складі апарати, які виконували основні завдання і функції.

У першому півріччі 1941 р. в умовах все більшого загострення суспільно-політичної ситуації на території Західної Європи, проведено розподіл існуючої системи НКВС на два наркомати, що дозволило усунути гіперцентралізацію всієї каральної системи СРСР та спростити занадто громіздкий апарат. Подальша перебудова структурної організації НКВС в умовах початку і подальшого розгортання бойових дій на території СРСР здійснювалась повсякчасно і була викликана об'єктивними причинами необхідності підвищення обороноздатності країни. Об'єднання НКВС та НКДБ в одне відомство дозволило зосередити зусилля двох силових відомств у протидії противнику, а широта завдань покладених на НКВС засвідчила значну роль його органів в екстремальних умовах. Крім того, Друга Світова війна з особливою виразністю розкрила військово-організаційну та правоохоронну мобільність органів НКВС.

Перебудова апарату НКВС УРСР протягом 1943 – 1944 рр. відбувалась по мірі звільнення територій республіки від загарбників. Посилення протистояння радянській владі на звільнених територіях західних областей УРСР стало поштовхом до змін у загальній структурі НКВС та окремих його апаратів. Зокрема, підвищення статусу управління по боротьбі з бандитизмом, до головного у структурі загальносоюзного НКВС та управління в НКВС УРСР. Поновлення репресивних заходів на звільнених територіях, поява нових об'єктів в колі діяльності оперативних підрозділів НКВС, вимагало оновлення системи їх виявлення та обліку для подальшого агентурного розроблення. В цьому напрямку спрямовували свою діяльність державні архівні органи у складі НКВС.

5. Умови повоєнного відновлення і повернення країни до мирного існування вимагали від уряду прийняття заходів, спрямованих на удосконалення діяльності усіх ланок державної системи управління. Системі НКВС – МВС в цьому контексті відводилося одне із перших місць, оскільки поряд із основним завданням поновлення суспільного ладу в країні поставало питання відновлення тотального контролю над населенням шляхом силового тиску за допомогою підвладних структур. На формування структури МВС УРСР вплив справляв ряд чинників, характерних саме для цих територій (повоєнне збільшення злочинності, активний спротив населення західних областей України тоталітарному режимові тощо).

Протягом перших післявоєнних років, у зв'язку з передачею частини функцій МВС до МДБ, створювалися нові структурні підрозділи вже як складові органів державної безпеки. А наприкінці 1940-х років значно змінився профіль діяльності МВС і зріс об'єм функцій, що ним виконувався. На передній план висувалась різного роду господарська діяльність, переважно силами ув'язнених ГУЛАГу.

6. Протягом 1948 – 1950 рр. відбулося значне звуження компетенції системи МВС, зокрема в частині виконання і провадження таких видів діяльності, як агентурно-оперативна та розшукова робота. Перепідпорядкування важливих ланок системи органам державної безпеки значною мірою вплинуло на розуміння змісту системи внутрішніх справ, у тому понятті, яке прийнято на сьогодні. Проте, не зважаючи на втрату основних оперативних підрозділів, МВС продовжувало займати чільне місце у піраміді державного управління, завдяки саме розгалуженій структурі

управлінь та відділів господарчого призначення, які забезпечували неухильне виконання важливих урядових народногосподарських програм, переважно силами ув'язнених, військовополонених тощо.

7. Перебування органів міліції протягом кінця 1949 – початку 1953 рр. в підпорядкуванні МДБ з одного боку, позитивно позначилося на виконанні ними основних функцій. Діяльність міліції в основному відповідала тим завданням, які не виходили за рамки охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю. Визначення чіткої структури і розподілу функцій дало можливість скоординувати роботу органів міліції, а зміна структурування оперативних підрозділів за лінійним принципом позитивно позначилася на ефективності їх діяльності. З іншого боку, загальна тенденція підвищення статусу і ролі органів держбезпеки негативно впливали на органи міліції. Постійний контроль з боку МДБ, його «чекістських» підрозділів, всіх напрямків діяльності міліції, агентурне супроводження кадрового складу апарату міліції, використання у проведенні «чекістських» заходів тощо – все це було елементами суцільного контролю в умовах панування тоталітарної держави.

8. Багатим на кардинальні організаційні та функціональні зміни в системі органів МВС – МДБ виявився перший рік після смерті Й. Сталіна (березень 1953 – березень 1954 рр.). Протягом дуже короткого терміну відбулося спочатку об'єднання МВС та МДБ в одне відомство – МВС на чолі з Л. Берією (з виведенням із компетенції міністерства цілої низки функцій), потім (з усуненням Л. Берії від влади) – повернення цих функцій, а вже незабаром (у березні 1954 р.) – роз'єднання апаратів МВС та органів держбезпеки, включенням останніх до складу новоствореного Комітету державної безпеки при Радах Міністрів СРСР та союзних республік. Логіку цих змін, їх причини та механізми реалізації можна досягнути лише з урахуванням цілей та характеру запеклої політичної боротьби за владу, що точилася в цей період у найвищому керівництві КПРС та СРСР.

9. Аналіз організаційно-структурних перетворень системи НКВС – МВС на тлі відповідних змін її завдань і функцій протягом досліджуваного двадцятиліття, попри певну непослідовність та інколи суперечливі кроки, залежність від чинників суб'єктивного характеру (приховані устремління «вождя» Й. Сталіна, особисті якості та нахили очільників відомства Г. Ягоди, М. Єжова, Л. Берії), безперечно свідчить, що зазначені процеси були об'єктивно обумовлені, відбиваючи глибинну сутність тоталітарної держави. Матеріали проведеного дослідження можуть слугувати підґрунтям для збагачення історико-правової характеристики радянської державності як такої, для якої іманентно притаманними були, навіть при виконанні значущих і суспільно-корисних завдань (розбудова промисловості, організація оборони від агресії зовнішнього ворога, післявоєнне відновлення країни та ін.), репресивні, насильницькі методи, державний примус, а не переконання.

10. Важливий урок, який можна вивести для сьогодення в результаті вивчення чисельних структурно-функціональних трансформацій НКВС – МВС 1934 – 1954 рр. полягає в наступному: створення в державному механізмі гіперструктур, «надвідомств» з різноманітними, різнопрофільними функціями, під проводом «силових» структур, з засекреченими підрозділами, тотальним контролем за особовим складом, в т.ч. із застосуванням спецметодів, є ознакою негативних тенденцій в суспільстві та державі, становить небезпеку для демократії та прав

людини. Історія свідчить, що особливо небезпечним є об'єднання спецслужб (політичної поліції) та поліції загальної (міліції) в рамках одного відомства, де завжди верх беруть підрозділи держбезпеки. В умовах демократичної держави надійною гарантією проти подібних тенденцій можуть бути лише постійний і дієвий контроль за правоохоронними органами і спецслужбами з боку парламенту, інститутів громадянського суспільства, завершення їх реформування на науковій основі згідно з європейськими стандартами.

Останніми роками організаційні форми підготовки реформування правоохоронної системи не можна назвати оптимальними: у цій справі відбувся певний відкат назад, набула розповсюдження практика «самореформування» окремих відомств, без широкого обговорення в суспільстві та науково-експертному середовищі. Не викликає сумніву, що ефективно, глибоке реформування правоохоронних органів має відбуватися лише комплексно, на базі системної методології, за умови широкої суспільної підтримки. Вважаємо за доцільне в сучасних умовах створити при Президентові України постійно діючий консультативно-дорадчий орган, подібний Національній комісії із зміцнення демократії та утвердження верховенства права, яка існувала в 2005 – 2010 рр., активно співпрацювала з державними органами, науковими установами, громадськими організаціями, розглядала важливі концептуальні документи, проекти законодавчих актів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Пристайко О.В. Органи НКВС – НКДБ УРСР у період становлення Радянської влади у західних областях України. *Наука і правоохорона*. 2009. № 3. С. 192–197.

2. Пристайко О.В. Участь співробітників карного розшуку НКВС УРСР у діяльності винищувальних батальйонів та партизанських загонів під час Великої Вітчизняної війни (1941–1942рр.). *Вісник Луганського державного ун-ту внутрішніх справ*. Спеціальний випуск № 2. У 2-х ч. ч.1. Луганськ, 2009. С.194–203.

3. Пристайко О.В. Нормативно-правове забезпечення агентурно-оперативної роботи правоохоронних органів Радянської України (1917–1930 рр.). *Вісник Луганського державного ун-ту внутрішніх справ*. Спеціальний випуск № 4. Луганськ, 2010. С.263-272.

4. Пристайко Е. Структурная организация и функции подразделений по борьбе с бандитизмом в общей системе НКВД – НКГБ, МВД – МГБ УССР (1941–1950 гг.). *Legia si Viata (Republica Moldova)*. 2017. № 1/2. С. 149–153.

5. Пристайко О.В. НКВС УСРР: оформлення основних структурних підрозділів та розподіл функцій (1934 – 1936 рр.). *Наука і правоохорона*. 2016. № 3. С. 339–349.

6. Пристайко О.В. Перебудова НКВС – МВС УРСР на повоєнному етапі розвитку (1946-1954 рр.). *Наука і правоохорона*. 2020. № 3 . С. 20–28.

7. Пристайко О.В. Трансформаційні процеси в системі МВС в умовах боротьби політичних курсів та закріплення її результатів (березень 1953 р. – березень 1954р.). *KELM*. 2020. № 5. С. 247–251 (Республіка Польща).

Одноосібний підрозділ у колективному підручнику:

1. Пристайко О.В. Історичні віхи нормативно-правового регулювання оперативно-розшукової діяльності правоохоронних органів України (постреволюційний та передвоєнні періоди: 1917 – 1938 рр.). *Правові й організаційно-процедурні основи здійснення оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ в Україні. Загальна частина* : навчальний посібник : за ред. А.В. Іщенко, Б.І. Бараненка. МВС України, Луган. держ. ун-т внут. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. 360 с. С. 283–307.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Пристайко О.В., Бочек О.І. Архівні органи НКВС – МВС УРСР у механізмі репресій (1939-1953рр.). *Забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів внутрішніх справ України за сучасних умов* : Матеріали міжнар. наук. – прак. конф. (м. Київ, 4 грудня 2009 р.). Київ : ДНДІ МВС України, 2009. Харків : Права людини, 2009. С. 432–435 (у співавторстві, 60%).

2. Пристайко О.В. НКВС УСРР (1934-1936 рр.): оформлення основних структурних підрозділів та розподіл функцій. *Міліція України: минуле і сучасність*: збірник матеріалів III Всеукраїнської (Міжнародної) наукової конференції (м. Івано-Франківськ, 15 жовтня 2010 р.). Івано-Франківськ : ПЮІ ЛьвДУВС, 2010. 212 с. С. 72–76.

3. Пристайко О.В. Наповнення структури НКВС УРСР підрозділами із невластивими для правоохоронного органу функціями: причини та наслідки (1934-1941 рр.). *Теорія та практика сучасної юриспруденції*: матеріали XXVI науково-практичної конференції (м. Харків, 20 грудня 2020 р.). Том № 1, Харків, 2020. 328 с. С. 95–96.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Пристайко О.В. Передача архівної системи у відання НКВС: причини та наслідки. Пам'ятки: *археографічний щорічник*. Київ : Держкомархів України. УНДІАСД, 2008. Т.8. С. 3-19.

АНОТАЦІЯ

Пристайко О.В. НКВС – МВС УРСР (1934 – 1954 рр.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження). – *На правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави в права; історія політичних і правових учень. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021.

В роботі досліджено та проаналізовано основні етапи становлення та розвитку головного карально-репресивного механізму СРСР та УРСР – НКВС – МВС, виявлені причини та передумови структурно-організаційних процесів в системі НКВС – МВС на різних етапах утвердження й подальшого зміцнення тоталітарного режиму, в умовах Другої Світової війни, на повоєнному етапі відновлення та на

першому етапі постсталінської епохи і загальної «десталінізації». Розкрито сукупність чинників, які спричинили багаточисельні перебудови і розгалуження органів НКВС – МВС в Україні, перетворивши його в інструмент проведення тоталітарної політики.

Ключові слова: тоталітарний режим, репресивно-каральний механізм, Народний комісаріат внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ, структурна побудова, функції, система НКВС – МВС, тотальний контроль, репресивно-каральна політика.

АНОТАЦІЯ

Пристайко Е.В. НКВД–МВД УССР (1934-1954 гг.): структурное построение и функции (историко-правовое исследование). – *На правах рукописи.*

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Национальная академия внутренних дел, Киев, 2020.

В работе рассматриваются этапы развития и структурно-организационных изменений системы НКВД – МВД в период укрепления тоталитарной власти в УССР, в условиях Второй Мировой войны, на этапе послевоенного восстановления, начала постсталинской эпохи и «десталинизации». Раскрыты ряд факторов, оказывавших влияние на формирование организационной структуры НКВД – МВД.

Стремление господствующей власти к всепоглощающему и всеохватывающему контролю над экономическими, стратегическими, административно-хозяйственными сферами, в конечном итоге привело к формированию «надведомства» с большим количеством структурных подразделений и с беспрецедентным объёмом административно-политических и социально-экономических функций.

Рассмотрены особенности установления советской модели управления со всеми ее силовыми элементами на присоединенных территориях западных областей УССР, части Бессарабии, Северной Буковины. Структурное перестроение органов НКВС, разветвление их структурных подразделений происходило преимущественно в условиях изменения оперативной обстановки на указанных территориях.

На формирование организационной структуры НКВД в условиях Второй Мировой войны оказывали влияние многочисленные факторы военного времени. Необходимость быстрого реагирования на изменения военной обстановки, постоянные потери среди личного состава, активизация борьбы с диверсантами, шпионами сказывались на структурно-организационных изменениях в общей структуре НКВД.

Раскрыты и исследованы трансформационные процессы в системе НКВС на послевоенном этапе. Системе НКВД – МВД в контексте послевоенного восстановления и возвращения страны к мирному существованию отводилось одно из первых мест, поскольку наряду с основной задачей обновления общественного

строя поднимался вопрос восстановления тотального контроля над населением путем силового давления с помощью подвластных структур.

Прослежены основные причины кардинального сужения компетенции МВД СССР в 1948 – 1950 гг.. Переподчинение важных звеньев системы органам государственной безопасности в значительной степени повлияло на само понимание системы внутренних дел в том значении, которое приемлемо сегодня. Однако, несмотря на потерю основных оперативных подразделений МВД, продолжало занимать одну из важных позиций в пирамиде государственных органов, благодаря разветвленной структуре управлений и отделов хозяйственного назначения, обеспечивающих выполнение важных правительственных народнохозяйственных программ.

Исследованы вопросы функционирования органов милиции в составе органов государственной безопасности. Раскрыты положительные и отрицательные аспекты указанного периода в истории милиции. Определены факторы влияния на органы милиции «чекистских» подразделений.

По результатам исследования сделан вывод, что создание в государственном механизме гиперструктур, «надведомств» с разнообразными, разнопрофильными функциями, под руководством «силовых» структур, с засекреченными структурами, тотальным контролем за личным составом, в том числе с применением специальных методов, является признаком негативных тенденций в обществе и государстве, представляет опасность для демократии и прав человека.

Ключевые слова: тоталитарный режим, репрессивно-карательный механизм, система НКВД – МВД, тотальный контроль, структура, функции, репрессивно-карательная политика.

SUMMARY

Prystaiko O.V. NKVD – MIA of the USSR (1934 - 1954): structural construction and functions (historical and legal research). – *On the rights of the manuscript.*

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of legal sciences on a specialty 12.00.01 – theory and history of the state in the law; history of political and legal doctrines. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2021.

In the dissertation is investigated and analyzed the process of formation and development of the main punitive-repressive mechanism of the USSR and USSR – NKVD – MIA, identified causes and prerequisites structural and organizational processes in the system of the NKVD – MIA at different stages of establishment and further strengthening of the totalitarian regime, in the Second World War, in the postwar phase of recovery and the first stage of the post-Stalin era and at the beginning of “de-stalinization”. The set of factors that caused numerous reorganizations and branching of the NKVD – MIA bodies in Ukraine, turning it into an instrument of totalitarian policy, is revealed.

Key words: totalitarian regime, punitive-repressive mechanism, People's Commissariat of Internal Affairs, Ministry of Internal Affairs, structural structure, functions, NKVD-MIA system, total control, repressive-punitive policy.